

ДЕЯКІ АСПЕКТИ СТВОРЕННЯ “ЗВЕДЕНОГО СЛОВОПОКАЖЧИКА УКРАЇНСЬКОЇ ЛЕКСИКИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛ к. XVIII – поч. XXI ст.)”

Козирева З. Г.

Інститут української мови НАН України

У статті викладено основні засади подання матеріалів за словниками-джерелами “Зведеного словопоказчика української лексики за матеріалами лексикографічних джерел к. XVIII – поч. XXI ст.”, схарактеризовано специфіку добору лексики зі словників-джерел, визначено принципи і описано напрацьовану єдину систему подання лексичних матеріалів у цьому типі словника.

Ключові слова: зведений словопоказчик, словник, лексикографія, лексикографічні джерела.

В статье изложены основы подачи материалов по словарям-источникам “Сводного словоуказателя украинской лексики по материалам лексикографических источников к. XVIII – нач. XXI в.”, охарактеризована специфика подбора лексики из словарей-источников, определены принципы и описана единая система подачи лексических материалов в таком типе словаря.

Ключевые слова: сводный словоуказатель, словарь, лексикография, лексикографические источники.

In this article bases of giving of materials under dictionaries-sources “Summary index of words of the Ukrainian lexicon on materials of lexicographic sources of the end XVIII – the beginnings XXI century”, specificity of selection of lexicon from dictionaries-sources is characterised, principles are defined and the uniform system of giving of lexical materials in such type of the dictionary is described.

Keywords: summary index of words, the dictionary, a lexicography, lexicographic sources.

“Зведений словопоказчик української лексики (за матеріалами лексикографічних джерел к. XVIII – поч. XXI ст.)” (далі ЗС, Словник) – це словник, основним призначенням якого є не нормативно-кодифікаційні, а реєстраційно-довідкові завдання. Він охоплює лексико-фразеологічний склад української мови за матеріалами основних лексикографічних джерел (філологічних і деяких енциклопедичних) двох останніх століть. Подаючи лексику української мови на досить значному хронологічному зрізі, зокрема велику кількість лексичного матеріалу, яка лишалася поза межами сучасної української літературної мови, Словник у своїх правописних засадах і в поданні варіантів слів орієнтується в основному на чинний український правопис та останні нормативні словники літературної мови.

У нашому випадку специфіка добору лексики із словників полягає в необхідності збалансувати загальні лексикографічні проблеми з питаннями Словника як особливого лексикографічного жанру, тобто поєднати характерні для кожного джерела принципи добору і представлення в ньому лексики з напрацюванням єдиної системи подавання лексичних одиниць.

Завдання полягало в тому, щоб характерні для кожного словника принципи відбору лексики і представлення її в словнику врахувати і співвіднести, тобто, належало напрацювати єдину систему подання лексичних одиниць у Словнику і водночас зберегти принципи їх лексикографічного оформлення в кожному із словників-джерел. Складність завдання, пов’язаного з особливостями різних за складом і принципами подання лексики словників, поглиблювалося значним часовим проміжком і пов’язаною із цим графічною і правописною варіативністю.

З укладених за гніздовим принципом словників УНС і УРС вводяться в Словник усі слова, розташовані в гнізді на основне слово і надруковані напівжирним шрифтом.

На своєму алфавітному місці подаються також похідні слова, розташовані в кінці словникової статті за знаком ||, а також похідні префіксальні слова, що починаються на іншу букву – на своєму алфавітному місці.

З Орф (-75, -94, -8, -9) і ВЗОС у ЗС обираються фразеологічні і стійкі словосполучення тільки тоді, якщо вони зафіксовані в інших словниках як реєстрові.

З УРЕ і УРЕС до ЗС входять тільки загальні назви. Власні назви наведено лише в тому разі, якщо вони зафіксовані хоча б в одному з філологічних словників або словників іншомовних слів і належать до переліку назв, які залучаються до реєстру ЗС. Наприклад, слова *Іштар*, *Крішна*, зафіксовані в УРЕ і УРЕС, але відсутні в інших словниках, до реєстру ЗС не введено.

До реєстру Словника входять переважно загальні назви. Із власних назв залучаються тільки ті, що вже перейшли до розряду загальних, у т. ч. і з варіантами (**ампер**, **ірод**, **крез** і **Крез**, **Медє*я** і **меде*я**); ті, що розвинулися на основі відповідних загальних (**відродження** і **Відродження** (епоха) *ім. с.*); ті, що виступають у складі різноманітних апелятивних стійких сполучень, напр.:

Кюрі* [незм. як означ.] тільки в складних словосполученнях:

Кюрі* зако*н, **Кюрі* то*чка** УРЕ, УРЕС

кюрі* невідм. с. СУМ, ВТС, Орф-75, Орф-94, Орф-8, Орф-9, ВЗОС, ОЕ, УРС, СІС, ССІС, УРЕ, УРЕС;

Кавальє*рі [незм. як означ.] тільки в складних словосполученнях:

Кавальє*рі при*нцип УРЕ;

Морзе [незм. як означ.] тільки в складних словосполученнях:

Азбука Морзе, **апарат Морзе** СУМ

морзе невідм. с. Орф;

ті, що стосуються релігійних культів і мали в українській орфографії написання з великої і малої літер (**Господь**, **Біблія**, **Коран** і т. ін.), а також **Христос**; залучаються також похідні від власних назв: деривати, утворені від імен відомих історичних осіб (**дарвінізм**, **дарвініст**, **дарвіністський**), літературних героїв (**гамлетизм**), географічних назв, назв відомих організацій, історичних подій, епох (**ренесансний**); деривати, наявні тільки у складі різноманітних стійких сполучень (**бертолетів**, бо є **бертолетова сіль**; **езопівський**, бо є **езопівська мова**).

До Словника вносимо слова та інші відзначені типи мовних одиниць, що подані в словниках-джерелах у реєстровій позиції або у фразеологічній частині словникової статті напівжирним шрифтом, а також як ілюстрації (світлим шрифтом) у статтях, де подано продуктивні компоненти слів, наприклад:

народнописаний *прикм.* СУМ (*при* народно...).

Поряд з окремими одиницями-словами в УРЕ, УРЕС, СІС і ССІС представлені також словосполучення на позначення понять, назв явищ. У тлумачних словниках деякі з таких словосполучень розташовані в кінці словникової статті за знаком ~ або ∅. У ЗС із зазначених вище словників переважно вводиться лише перше слово словосполучення, а у правій частині словникової статті при індексі словника-джерела ставиться знак тильда (~) для вказівки, що в цьому джерелі слово в заголовній статті наведено у словосполученні. Те саме стосується і деяких фразеологічних і стійких словосполучень як заголовків словникових статей у філологічних словниках. При цьому за загальним правилом оформляються заголовні фразеологічні і стійкі словосполучення в УРЕ, УРЕС, СІС, ССІС, які мають такі само відповідники у формі фразеологічних і стійких словосполучень як заголовки словникових статей у філологічних словниках-джерелах:

іксо*довий [*прикм.*] (тільки в складних словосполученнях: іксо*дові кліщі) УРЕ, УРЕС;

ідеографі*чний *прикм.* СУМ, ВТС, Орф-75, Орф-94, Орф-8, ВЗОС, ОЕ, Гол, УНС, УАС, УРС, ССІС

(*тільки в ССС*: ідеографі*чне письмо) УРЕ, УРЕС.

Якщо словосполучення починається з прикметника, у такому разі він подається в ЗС у називному відмінку чоловічого роду однини:

інжене*рно-геологі*чний [*прикм.*] УРЕ~;

коерцити*вний *прикм.* ВТС~ Орф-94, Орф-8, ВЗОС, ОЕ, СІС~ УРЕ~ УРЕС~;

Якщо слово в УРЕ, УРЕС зафіксоване як окремо, так і в складі словосполучення, тоді тильда не ставиться, а внизу цифрою зазначається кількість слововживань із цією лексичною одиницею, включаючи її самостійну реестрову фіксацію:

кі*лькість *ім. ж.* СУМ, ВТС, Орф-75, Орф-94, Орф-8, ВЗОС, ОЕ, Ж, Гр, Гол, УНС (*при кі*лькісний*), УАС (*при кі*лькісний*). УРС, УРЕ₂, УРЕС₃;

кільцова*ння *ім. с.* СУМ, ВТС, Орф-75, Орф-94, Орф-8, ВЗОС, ОЕ, УРС, УРЕ₂.

Якщо лексема вжита тільки у складі словосполучень, у такому разі індекс цього джерела подаємо з тильдою із зазначенням кількості слововживань:

кі*льський *прикм.* Орф-8, ВЗОС, Гол (*при Кіль*), УРЕ₂~ УРЕС₂~;

кільча*стий *прикм.* СУМ, ВТС, Орф-75, Орф-94, Орф-8, ВЗОС, ОЕ, УАС (*при кільце**), УРС (*разом з кільча*тий*), УРЕ₂~ УРЕС₂~;

кінетоста*тика *ім. ж.* ВТС, Орф-94, Орф-9, ВЗОС, ОЕ (н^е), СІС, ССІС, УРЕ₂~ УРЕС~.

До ЗС не введені такі слова у словосполученні, взяті в УРЕ і УРЕС у лапки: назви друкованих видань (газет, журналів, часописів, книг, статей, серій книг і т. ін.: "Урядовий кур'єр", "Колгоспне село", "Вітчизна"; назви підприємств, установ, закладів, видавництв, творів мистецтва, споруд, географічні назви: "Ленінська кузня", "Арсенал", "Наукова думка" і т. ін.). Виняток становлять марки наземного транспорту, які входять у ЗС незалежно від того, зафіксовані вони у філологічних словниках чи ні ("Запорожець", "Таврія", "Волга", "Мазда"). Інші взяті в лапки номенклатурні назви поміщаються в ЗС лише в тому разі, якщо вони зафіксовані хоча б одним з філологічних словників:

каза*рма *ім. ж.* СУМ, ВТС, Орф-75, Орф-94, Орф-8, ВЗОС, ОЕ, Гр, Гол, УНС, УАС, УРС, ССІС, УРЕ, УРЕС₂;

москвофі*л *ім. ч.* СУМ, ВТС, Орф-94, Орф-9, ВЗОС, ОЕ, Гр, Гол, УНС, УАС, УРЕ (*мн.*), УРЕС (*мн.*)

москвофі*ль Ж.

Не вносяться в ЗС прикметники, що входять до складу топонімічних назв (назви населених пунктів: *Комишева Бухта, Козача Лопань*; місць, місцевостей: *Командорські острови, Золотий берег*; рік, річок, водойм: *Коралове море, Козиний Брід, Кольська затока, Куяльницький лиман*; рельєфів: *Лиса гора*).

До ЗС з УРЕ і УРЕС прикметники – похідні від власних назв беруться лише в тому разі, якщо вони зафіксовані в будь-якому з філологічних словників або словників іншомовних слів:

калабрі*йський *прикм.* УАС (*при калабрі*єць*) УРЕ~;

кокчета*вський *прикм.* ВТС, Орф-8, ВЗОС, УРС, УРЕ~ УРЕС~;

коли*мський *прикм.* ВТС, Орф-94, Орф-8, ВЗОС, УРЕ~ ;

лабрадо*рський *прикм.* (*від Лабрадо*р*) ВТС, Орф-75, Орф-94, Орф-8, ВЗОС, ОЕ, УРС, УРЕ~ УРЕС~.

Слова, відзначені в НСЗ зірочкою, також введені до Словника, де вони так само позначаються зірочкою, яка вказує на наявність нового значення слова лише порівняно з тлумачними словниками.

У Словнику подано також: певну частину неоднослівних стійких мовних одиниць – прислівникових і под. (у словниках-джерелах вони наводяться переважно в реестровій позиції, рідше – у фразеологічній частині словникової статті); абрєвіатури (загальні назви) та графічні скорочення:

МОДР *ім. ч.* (скороч.: Міжнародна організація допомоги борцям революції) СУМ, УРЕ, УРЕС;

МТС ім. невідм. ж. СУМ (*іст.*), УРС, УРЕ
ГЕС ім. невідм. ж. СУМ [УРЕ];
га³ ім. невідм. ч. (гектар) СУМ;
і т. д. (і так да*лі) СУМ (*при і²*), ВТС (*тс*), Орф-75, Орф-94, ВЗОС;
позначення та назви букв:
л ім. невідм. с. (буква) СУМ, ВТС, БН, Ж, УНС, УАС, УРЕ, УРЕС;
бўки ім. невідм. с. (назва букви “б”) СУМ, Гр (*невідм.*);
префікси та складові частини складних і складноскорочених слів:
про... *преф.* СУМ;
вет... *у скл.* (*у знач.* ветеринарний) СУМ;
...дєнний *у скл.* СУМ.

Слова у Словнику розташовані в алфавітному порядку. Слова подано напівжирним шрифтом малими літерами. Великими літерами позначено тільки власні назви та деякі аббревіатури (напр., **Масниця**, **Меланки**, **СНД** і т. ін.).

Власне словникова стаття складається: в лівій частині – із слова (його еквівалента), позначеного наголосом, з граматичною характеристикою, в необхідних випадках – із семантичними поясненнями та стилістичною характеристикою (при варіативності слова такі характеристики можуть бути і в правій частині), у правій частині – з переліку словників, у яких зафіксоване певне слово:

ла*до ім. ч., ж. і с. СУМ (*нар.-поет.*), ВТС (*тс*), Орф-75 (*ч.*), Орф-94 (*ч. і с.*), Орф-9 (*ч. і с.*), ВЗОС (*ч. і с.*), ОЕ (*ч.*), Ж (*ч. і с.*; *разом з ла*да*), Гр, УАС (*с.*), УРС [УРЕ]

лунь ім. ч. і рідко ж. СУМ, ВТС, Орф-75 (*ч.*), Орф-94 (*ч.*), Орф-9 (*ч.*), ВЗОС (*ч.*), ОЕ (*ч.*), БН, Ж (*ч.*), Гр, УНС (*ч.*), УАС, УРС (*ч.*), УРЕ, УРЕС;

мисли*вий¹ ім. ч. (мисливець) СУМ (*розм.*), ВТС (*тс*), Орф-75, Орф-94, Орф-9, ВЗОС, ОЕ, Ж (*і прикм.*; *при мисли*вець*), Гр (*і прикм.*), УНС (*при мисли*вець*), УАС (*при мисли*вець*) [УРС (*розм.*; *при прикм.*)];

мисли*вий² *прикм.* (розумний) СУМ (*заст.*), ВТС (*тс*), Ж (*при мисло*вий*), Гол, УАС (*при мисли*вий*), [УРС (*розм.*)].

Побічний наголос на слові в ОЕ фіксується праворуч при індексі цього словника в круглих дужках (подається наголошений склад (кілька складів) чи продуктивний компонент):

іванофранкі*вці ім. мн. Орф-85 (*при іванофранкі*вець*) ОЕ (ва)

іванофранкі*вець ч. Орф-8, ВЗОС, ОЕ (ва)

іва*но-франкі*вець ч. Орф-75, Орф-94;

макрофотозніма*ння ім. с. ВТС, Орф-75, Орф-94, Орф-8, ВЗОС, ОЕ (ма і фо);

машиноприладобудува*ння ім. с. Орф-75, Орф-94, Орф-8, ВЗОС, ОЕ (ши і прила);

медвитвере*зник ім. ч. ВТС, Орф-94, Орф-8, ВЗОС, ОЕ (мед).

Побічний наголос ставиться над літерою, як вона представлена в реєстровому слові, а не в орфоепічній частині ОЕ:

квінтсекстако*рд ім. ч. ВТС, Орф-94, Орф-8, ВЗОС, ОЕ (ін і сє);

молюскоподі*бний *прикм.* ВТС, Орф-75, Орф-94, Орф-8, ВЗОС, ОЕ (лю’).

Якщо слово або його варіант зафіксоване тільки в ОЕ, тоді побічний наголос ставиться поряд з основним:

малогомі*лко*вий *прикм.* ВТС, Орф-75, Орф-94, Орф-8, ВЗОС

малогомі*лковий УНС, УАС (*при маловрожа*йний*)

ма*логомілко*вий ОЕ.

Якщо слово з ОЕ є заголовним або окремим варіантним у ЗС, у такому разі побічний наголос фіксується безпосередньо на слові, а тому в правосторонній частині словникової статті при індексі цього словника-джерела такий склад спеціально не виділяється:

нафтогазопрові*д ім. ч. ВТС, Орф-75, Орф-94, Орф-9, ВЗОС

наф*тога*зопро*ві*д

ізодина*мія *ім. ж.* ВТС, Орф-75, Орф-94, ВЗОС

ізодинамі*я Орф-8

і*зодина*мі*я ОЕ.

За наявності однакових складів у слові при складі з побічним наголосом для розрізнення при індексі ОЕ подається також сусідній склад:

лелекоподі*бні *ім. мн.* ВТС, Орф-75, Орф-94, Орф-8, ВЗОС, ОЕ (лелé), УРЕ, УРЕС;

метанта*нк *ім. ч.* Орф-94 (*разом з метанте*нк*), Орф-8 (*мс*), ВЗОС (*мс*), ОЕ (метá);

метилметакрила*т *ім. ч.* ВТС, Орф-94, Орф-8, ВЗОС, ОЕ (тилмé), СІС, ССІС, УРЕ, УРЕС;

нервохово*рий 1. *прикм.* СУМ, ВТС, Орф-75, Орф-94, Орф-9, ВЗОС, ОЕ (нервó)

2. *ім. нервохово*рий ч., нервохово*ра ж., нервохово*рі мн.* СУМ (*при прикм.*), ВТС (*мс*).

Якщо слово в ОЕ з побічним наголосом зафіксоване у формі множини, а в інших словниках – у формі однини і без побічного наголосу, в такому разі множинна форма ОЕ виноситься в додаткову позицію:

нафтопро*мисел.. / на*фтопро*мисли.

Подвійний побічний наголос в ОЕ подаємо через сполучник і:

культосвітробо*та *ім. ж.* Орф-94, Орф-8, ВЗОС, ОЕ (кú і íт);

нафтоводогазопрові*дни*й *прикм.* Орф-9, ОЕ (на́ і во́ і га́).

Отже, дібрана з різних лексикографічних джерел і зосереджена у зведеному словнику лексика дає змогу виявити не включені до тлумачних та орфографічних словників слова і поповнити їх реєстр при підготовці нових видань. Виявлення оказіоналізмів і рідковживаної лексики сприятиме поповненню української лексикографії довідниками із цих груп лексики.

Примітка. Зірочкою (*) позначаємо наголос у зв'язку з технічними обмеженнями.

Довідники

БН – Білецький-Носенко П. П. Словник української мови / П. П. Білецький-Носенко. – К., 1966.

ВЗОС – Великий зведений орфографічний словник / [укл. В. Т. Бусел, М. Д. Василега-Дерibas, О. В. Дмитрієв, Г. В. Латник, Г. В. Степенко]. – К., 2003.

ВТС – Великий тлумачний словник сучасної української мови. – К., 2007.

Гол – Голоскевич Г. Правописний словник / Г. Голоскевич. – К., 1930 (або: Нью-Йорк ... Львів, 1994).

Гр – Словар української мови: В 4-х т. / [за ред. Б. Грінченка]. – К., 1907 – 1909.

Ж – Желехівський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словар: В 2-х т. – Львів, 1886.

НСЗ – Нові слова та значення / [уклад. Л. В. Туровська, Л. М. Василькова]. – К., 2008.

ОЕ – Орфоепічний словник української мови: В 2-х т. / [уклад. М. М. Пещак, В. М. Русанівський, Н. М. Сологуб, В. В. Чумак, Г. М. Ярун]. – К., 2001.

Орф-75 – Орфографічний словник української мови / [уклад. С. І. Головащук, Т. В. Зайцева, І. С. Назарова, М. М. Пещак, В. М. Русанівський]. – К., 1975.

Орф-94 – Орфографічний словник української мови / [уклад. С. І. Головащук, М. М. Пещак, В. М. Русанівський, О. О. Тараненко]. – К., 1994.

Орф-8 – Український орфографічний словник / [уклад. В. В. Чумак, І. В. Шевченко, Л. Л. Шевченко, Г. М. Ярун]. – Вид. 7-е. – К., 2008.

Орф-9 – Український орфографічний словник / [уклад. В. В. Чумак, І. В. Шевченко, Л. Л. Шевченко, Г. М. Ярун]. – Вид. 8-е. – К., 2009.

СІС – Словник іншомовних слів / [за ред. О. С. Мельничука]. – К., 1986.

- ССІС – Сучасний словник іншомовних слів / [уклад. О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк]. – К., 2006.
- СУМ – Словник української мови: В 11-и т. – К., 1970-1980.
- УАС – Українсько-англійський словник / [уклад. К. Андрусишин і Я. Кретт]. – Саскатун (Канада), 1990.
- УНС – Українсько-німецький словник / [уклад. З. Кузеля і Я. Рудницький]. – Лейпциг, 1943.
- УРЕ – Українська радянська енциклопедія: В 12-и т. – К., 1977-1985.
- УРЕС – Український радянський енциклопедичний словник: В 3-х т. – К., 1987.
- УРС – Українсько-російський словник: В 6-и т. – К., 1953-1963.
- Я – Яворницький Д. І. Словник української мови / Д. І. Яворницький. – Катеринослав, 1920. – Т. I (А-К).